

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРАСЫНЫН КЕҢЕЙҮҮ ПРОЦЕССИ МЕНЕН ЖАЙЫЛЫШЫ

Бул макалада сүйлөмдүн ичиндеги айрым бир синтаксистик бирдикке ошол эле синтаксистик статустагы жана сүйлөмдүн структурасына жалпы синтаксистик байланыштагы башка элементтердин кошулуу процесси – кеңейүү процессинин айрым бир маселелери каралат.

Кеңейүү - тилдин грамматикасындагы фундаменталдуу мүнөз. Ал рекурсивдүүлүккө таянат жана сүйлөмдүн ичиндеги кээ бир синтаксистик бирдикке, ошол эле синтаксистик статустагы жана сүйлөмдүн структурасына жалпы синтаксистик байланыштагы башка элементтердин кошулуусу болуп саналат. Синтаксистик элементтердин кеңейүүсү жабык эмес конструкцияны пайда кылат.

Кеңейтүүчү элементтердин болушу конструктивдүү жактан талап кылынбайт. Сөз айкаш же сүйлөм кеңейүүсүз эле структуралык жактан бүткөн болуп саналат.

Кеңейүүдөгү бири-бирине байланышкан мүнөздөгү элементтердин чынжыры жалпысынан алганда, бирдиктүү, бирок сүйлөмдүн кеңейтилген мүчөлөрү катары каралат жана жалпы синтаксистик статустагы жана байланыштагы синтаксистик элементтердин кандайдыр бир тартиптеги түзүлүшү болуп саналат.

Кеңейүүнүн эң жөнөкөй түрү болуп синтагматикалык чынжырдагы кээ бир элементтердин кайталанышы саналат.

Ээ	1)	Бүгүн кечке сиздер үчүн <i>ыр жана ыр</i> жабырмакчы.
	2)	Улуу темир жолу жана көчө транспорттору, жер-жерлердин өнүгүшү, налогдордун көтөрүлүшү, Франция менен Турциянын ортосундагы согуш, Россиядагы же Ирландиядагы ачкачылык ж.б. тууралуу <i>сөздөр, сөздөр</i> жана <i>сөздөр</i> болуп жатты.
Баяндооч	3)	Максатыбызга жетүү үчүн <i>окуп, окуп</i> жана <i>окуй</i> бермекчибиз.
	4)	Алыста күйүп турган, жашоонун үмүтү болгон жарыкты көздөй алар <i>баса беришти, баса беришти</i> .
Толуктооч	5)	Биз <i>силерди</i> жана <i>силерди</i> гана күтөбүз.
Аныктооч	6)	Ал сиздин гана кеңешиңизди угат, сиздин гана, башка эч кимдин.
	7)	<i>Узун, узун</i> уз келди, <i>узун бойлуу</i> кыз келди.
Бышыктооч	9)	Мен ал нерсени <i>өтө, өтө</i> аз колдоном.
	10)	Менин эшигим силерге <i>ар дайым, ар дайым</i> ачык.
	11)	Бала жаттаган ырын мактана чоё апасына <i>кайрадан, кайрадан</i> айта берди.
ж.б. учурлар	12)	Биз жакка <i>көп, көп</i> каттап турсабыз. Анын командасында <i>тыгь, тыгь</i> кыздар болор эле.

Кеңейүүнүн кептеги мындай функционалдуу-экспрессивдүү мааниси (аны тавтология деп да атасак болот) бирдей эмес. Көпчүлүк учурда мындай кеңейүү эмоционалдуу эффект берип, күчөтүүнүн каражаты болуп саналат. Күчөтүүнүн мындай мүнөзү келтирилген мисалдарда (7-сүйлөм) аныктооч-сын атоочторду, (5-сүйлөм) толуктоочту, (9-сүйлөм) бышыктоочтун даражасын, (10-сүйлөм) мезгил бышыктоочту колдонуу аркылуу берилген. Этиш-баяндоочту (3-4-сүйлөмдөрдө) кеңейтүүдө күчөтмө мааниси кыймылдын мезгилдик созулган идеясы менен байланышкан. Этиштин кырдаалын кеңейтүү кыймыл-аракетти бир нече ирет кайталоо менен (11-сүйлөмдө) белгиленген. Ал эми зат атооч менен ат атоочтун тавтологиялык кеңейүүсү - кеңейүүнүн

ар кайсы элементи менен байланыштуу болот жана ал көп колдонулбайт (6-сүйлөм).

Кеңейүүнүн негизги белгиси кеңейүүнү түзүүчүлөрдүн структуралык берилишинин синтаксистик элемент катары жалпылыгы болуп саналат. Бирдей кеңейүүнүн алкагына зат атооч жана ат атооч, (Биз, апам экөөбүз, сизди чыдамсыздык менен кичтщп жатабыз), сан атооч (иреттик) жана сын атооч (анын щчщнщ катуу оорушу), ар кандай синтагматикалык класстагы жана разряддагы этиштер (үчүнчү ирет конуш алмаштыруу, жабы шартка көнүү, жабы кошуна күтүү) биригиши мүмкүн.

Кеңейүү процессине мүнөздүү көрүнүш болуп сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик-функционалдык жана категориялык жактан же синтаксистик байланышы жактан жалпы болушу эсептелет. Ошол эле учурда алардын ортосундагы айырмачылыктардын болушу - бул салттуу көрүнүш. Баяндоочтун кеңейүүсү ар кандай типтеги баяндоочтордон болушу мүмкүн. Мисалы: Ал бир нерсеге кабатырлангандай көрүнүп, анан кабагын ача жарк эте жылмайды; Ал курсагынын курулдаганынан ач экенин сезип, саатын карады.

Кеңейүүнүн чеги жөнүндө кеп кылганыбызда, ал структуралык жактан кандайдыр бир чектелүү мүнөзгө ээ эмес жана өтө кеңири болушу мүмкүн: Ал тырышчаак, жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу; Асандын үнү катуу, каардуу, жинденген жана албууттанып чыгып жатты; Ал ар дайым колу бошобогон, иштемчил, өзгөчө чынчыл, тыкан жана адамкерчилүктүү адам.

Кеңейүү учурунда түзүлүшү боюнча татаал синтаксистик элементтерде бир катар элементтерге жалпы болуп саналган бөлүгү кеңейүүгө дуушар болбостон, калып калат. Мисалы, *Ал тырышчаак болчу, жоопкерчиликтүү болчу жана аракетчил болчу* дегендин ордуна *Ал тырышчаак, жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу* дейбиз.

Адатта, компрессияга жардамчы функциядагы этиштер дуушар болот. Ал эми толук маанидеги сөздөрдүн маанисин башка сөз аркылуу берүү мүмкүн эмес.

Ошентип, кеңейүү менен катар анын карама-каршы мааниси компрессия чогуу жүрөт. Компрессия кеңейүү менен чогуу жүрүүчү көрүнүш болгондуктан, ал негизги синтаксистик процесстердин катарына кирбейт. Бул мазмундарда кеңейүүнүн элементтеринин ортосундагы байланышты Почепцов аддитивдүү жана спецификативдүү деп көргөзөт [3: 121].

Аддиция учурунда кеңейүүнүн ар бир элементи башка бир сапаттагы, предметтик мазмуну боюнча да анын оң же сол жагында жайланышкан элементтерден синтаксистик жактан да көз каранды эмес өз алдынча бирдик болуп саналат.

Ал башкалар менен конструкциянын составындагы синтаксистик байланыштын жана синтаксистик позициянын жалпылыгы менен гана байланыштуу. Аддитивдүү кеңейүүнү түзүүчүлөрдүн элементтер аралык биригүүсү байламта аркылуу да, байламтасыз жол менен да аткарылат: Анда жаштык, өрттүк, сергектик жок болуучу; Менин ал күндөрдөгү жашоом же көңүлдүү, же кыйналгыдай эмес, көбүнчө көңүлсүз болгон.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн кеңейүүсүн ар кандай лексикалык берилиштеги байламтасыз же багынычсыз байламталуу кеңейүү элементтерине мисал менен көрсөтсөк: *Ээ - Анын оттой жанган көзү жана өзүнө ишенүү менен так-так сүйлөгөнү жана өзүн алып жүрүшү* кишини өзүнө тартып турду; *Жаштыгы жана кирдиги жана эч нерседен үмүтсүздүгү* анын майыптыгы болучу; Анын бакчасында *алма, өрүк, жүзүм, алмурут, карагат* өсүп турган; Кире бериштен эшиктин *ачылып жабылышы, коңгуроонун чырылдашы жана балдардын ызы-чуу болуп ойноп жатышы* угулуп жатты. **Баяндооч** - Ал кагаз кутучадагы *чылымын күйгүзүп*, ширеңкесин *полго ыргытып*, кекеринки бөлмөдөн *чыгып кетти*; Кичинекей Асан текчедеги оюнчуктарды *чачып*, дивандын үстүндө ээси оогуча *секирип*, столдун үстүндөгү вазаны *сындырып*, анан өзүн *күнөөлүү сезип*, акыры үйүмө кетем деп *чыр салды*; Айша идиш *жууду*, үй *шытырды*, баарын өзү *башкарды*.

Жогорудагы мисалдарда көргөзүлгөндөй, баяндоочтордун аддициясы реалдуу чындыктагы процесстин тиешелүү мезгил тартибинде берилген. Аддитивдүү кеңейүү

мазмунундагы баяндоочтун кыймыл-аракеттери бардыгы бир мезгилдик аралыкта өтүп, мезгилдештиги менен байланышат. Мисалы: Ал балдарды төрөп, аларды багып, тамак берип, жуунтуп, кийимдерин жамап, тамак жасап жана үй шыпырып, өзү жарыбагандай тамактанып, өмүрүндө бир да жолу саякатка чыкпай, оорулардан азап чегип, эч качан кенендикти билген эмес.

Кийинки мисалда аддитивдүү этиш-баяндоочтор биринин аркасынан бири боло турган башкача мезгилдик формада өтөт: Кичинекей Асан текчедеги оюнчуктарды чачып, дивандын үстүндө ээси оогуча секирип, столдун үстүндөгү вазаны сындырып, анан өзүн күнөлүү сезип, акыры үйүмө кетем деп чыр салды.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн элементтеринин кеңейүүсүнө мисал берсек. **Бышыктооч:** Картаң аял *идиш койгон текчесинен жана керебетинин үстүнөн* көз айнегин издеп жатты; Ад адам *шаишпай, үнүн кайра-кайра оёдоп коюп, олуттуу* сүйлөп жатты. **Толуктооч:** Ал мага өзүнүн *аялы, балдары, чарбасы, ден соолугу* жана *кыйынчылыктары* тууралуу айтып берди; Мен бул *падносту* мурун такыр көргөн эмесмин, чоң *чайнекти да*, кичинекей *чайнекти да*. **Аныктооч:** Вена *кооз, кенен, узун көчөлүү, бийик, күрө имараттары бар*, эски шаар эле; Анын *терё маанилүү сөздөргө бай, таамай айтылган, кайталангыс* ырларын окугандан тажабайм.

Өз алдынча маани бербөөчү сөздөрдүн кеңейүүнүн ар бир элементтеринде, структуралык тартибинде талап кылынбаса деле кайталанып колдонулушу алардын өз алдынчалуулугун баса белгилеп, же экспрессивдүүлүк жактан маанилүү экендигин көргөзөт. Кеңейүүнүн ар бир элементи бул учурда өз алдынча өзгөчөлөнгөн сапатка ээ экендиги көргөзүлөт: Баланын чынчыл болуусун, адамгерчиликтүү болуусун, иштерман болуусун ар бир ата-эне талап кылышы керек; Сенин окуу тууралуу, жетишкендиктерин тууралуу, кайгы тууралуу, дегеле жашоодогу бардык нерсе тууралуу кабардар болуп жүргүм келет.

Кеңейүүдө бардык элементтерге тиешелүү байламтанын жалпы колдонулушу жана кеңейүүнүн жалпы элементтеринин ар бири менен колдонулушу экспрессивдүү планда айырмачылыкты көргөзүп турарын төмөнкү эки сүйлөмдөн байкаса болот: Мен сенин келечегин, ден соолугуң, балдарың жөнүндө ойлонуп жатам. Мен Тендлергассе көчөсүндөгү жатакана жөнүндө, түн ортосуна чейин университеттеги кабинетинен кетпей иштеген профессор Хайнер Айхнер жөнүндө, көрүүчүлөргө жык-жыйма толгон опера-балет театрлары жөнүндө, Моцарттын чыгармалары жабырып турган хан сарайлар жөнүндө көп эстейм.

Спецификация учурунда бир синтаксистик элемент экинчи элементти тактоо, маанилик ачып берүү мүнөзүн алып жүрөт. Бул учурда белгилүү бир предметти же белгини тагыраак, конкреттүүрөөк мүнөздө берүү максатында көргөзүлүп жаткан түшүнүктү тарытуу жолу болуп саналат. Мисалы: Ал сени *эртең эрте менен саат тогузда* өзүнүн белмөсүнөн күтөт.

Спецификация мааниси менен байланыштуу бул сүйлөмдүн эки мүчөсү бирдей синтаксистик статуска ээ, бирок алардын семантикалык мазмуну белгилөөнүн конкреттүүлүк даражасы боюнча айырмаланып турушат. Сол жагында жайланышкан синтаксистик бирдик оң жагында жайланышкан бирдикке салыштырмалуу көбүрөөк жалпы түшүнүктү билгизип турат.

Спецификативдүү кеңейүү маанисинде байланышып жаткан синтаксистик элементтер алардын синтаксистик позициясынын жалпылыгына карабастан, окшош мүнөздө болушпайт. Алар бири-бири менен ирээттик байланышка ээ ар бир кийинки келип жаткан элемент синтаксистик жактан да, мааниси жагынан да доминациялык сөз менен гана байланышпастан, алдында турган сөз менен да байланышат. Бул жерде аддиция кеңейүүсүнө тиешелүү синтаксистик катардагы ар бир мүчө доминациялык сөз менен гана байланышкан синтаксистик автономдуулук жок.

Башка учурларда спецификативдүү кеңейүүдөгү элементтер предметке тиешелүүчү боюнча окшош келишет: Ал *сууну пахтага, ёзициң талаасына* бурду;

Биз сени *айылда, атамдын үйүндө* күтөбүз.

Бул жерде *сууну пахтага, эзичин талаасына, айылда, атамдын үйүндө* сөздөрү окшош келет. Бул сыяктуу сүйлөмдөрдөгү спецификация сөздөрдүн категориялык айырмачылыгы менен, өзгөчө биринчи элементтин ат атоочтук тактооч же өтө жалпы маанидеги тактооч разрядына, экинчи элементтин зат атоочтун классына караштуу болгондугу менен байланыштуу.

Жалпылап көргөзүүчү мүнөз же тактоочтук маанинин жалпы мүнөзү алар тарабынан берилип жаткан мейкиндик же мезгилдик берилишти милдеттүү түрдө конкреттештирет.

Кеңейүү сүйлөмдүн структурасындагы ядро же ядро эмес составдарынын ортосундагы чекти сактоо менен, байланышпаган синтаксистик жаралуунун процесси болуп саналат. Жайылма эмес сүйлөмдүн яросунун элементтеринин кеңейиши, кеңейүү канчалык кеңири болгондугуна карабастан, жайылма сүйлөмдүн пайда болушуна алып келбейт, тескеринче, жайылма сүйлөмдүн ядролук эмес составынын кеңири элементтеринин тутумун кыскартуунун натыйжасындагы редуция ядрого алып келбейт.

Адабияттар:

1. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. -М., 1966.
2. Мусаев С.Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери. -Б., 2010.
3. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ предложения. –М., 1971.
4. Hill, A.Hill. Linguistic Structures. -New-York, 2005.
5. Robert D. Van Valin. Exploring the Syntax-Semantics Interface. -New York, 2005.